

УДК 72 «17» : 373.5 (Клод Ніколя Леду)

**Світлана Андріївна Ничкало, науковий співробітник лабораторії
естетичного виховання Інституту проблем виховання НАПН України,
Україна, Svnich24@gmail.com**

Клод Ніколя Леду: архітектор-авангардист XVIII століття

Необхідність посилення архітектурного компонента в естетичному вихованні школярів актуалізує поповнення навчального змісту новими іменами. Стаття присвячена Клоду Ніколя Леду – поки-що маловідомому в Україні архітектору епохи класицизму, який вплинув на становлення стилю ампір, а в найсміливіших проектах випередив свій час, ставши передвісником мистецтва авангарду. Надано характеристику основних етапів творчості Леду, розкрито індивідуальні особливості його стилю. Ідеї просвітництва, громадянської відповідальності, переконання у виховній місії архітектури, яких дотримувався Леду, не втрачають актуальності і в наші дні. Викладений матеріал доцільно використовувати як основу розробки творчих завдань.

Ключові слова: мистецтво, естетичне виховання учнів, архітектура, класицизм, ампір, авангард.

Ничкало С.А., научный сотрудник лаборатории эстетического воспитания Института проблем воспитания НАПН Украины

Клод Никола Леду: архитектор-авангардист XVIII века

Необходимость усиления архитектурного компонента в эстетическом воспитании школьников актуализирует пополнения учебного содержания новыми именами. Статья посвящена Клоду Никола Леду - пока что малоизвестному в Украине архитектору эпохи классицизма, который повлиял на становление стиля ампира, а в самых смелых проектах опередил свое время, став предвестником искусства авангарда. Охарактеризованы основные

етапи творчества Леду, раскрыты индивидуальные особенности его стиля. Идеи просвещения, гражданской ответственности, уверенность в воспитательной миссии архитектуры, которых придерживался Леду, не теряют актуальности и в наши дни. Изложенный материал рекомендовано использовать как основу разработки творческих задач.

Ключевые слова: искусство, эстетическое воспитание учеников, архитектура, классицизм, ампи́р, авангард.

Сучасні українські школярі обізнані з мистецтвом авангарду, яке входить до навчальних програм дисциплін мистецького циклу. Звісно, першочергово авангард асоціюється з початком ХХ століття, коли відбувалися революційні (як у прямому, так і в переносному сенсах) зміни в усіх сферах життя: в суспільному устрої, державотворенні, політиці, науці, а також у мистецтві, що, як відомо, є відображенням світогляду. Казимир Малевич і Олександр Архипенко, Сальвадор Далі і Пабло Пікассо... Хто не знає цих гучних імен? Принаймні, вважаємо, що люди, які претендують на статус освічених і культурних, - знають. У тому числі – українські школярі, які знайомляться з творчістю цих та інших велетнів авангарду на уроках мистецтва і в позаурочних заходах естетичного спрямування.

Що ж стосується мистецтва архітектури, то його авангард на початку минулого століття дещо відставав від живопису, музики, скульптури. Він поступово розвивався і міцнів з тим, щоб наприкінці століття, паралельно зі стрибком у розвитку технологій, вибухнути неймовірним феєрверком дивовижних футуристичних форм. Ультрасучасні архітектурні витвори (зрозуміло, що їх можуть дозволити собі лише ті країни, які мають ресурси для такого коштовного задоволення) вражають як фантазійною ускладненістю форм, так й інколи їх граничною простотою, і здавалося б, абсурдністю. «Що це і навіщо?», - як колись, так і тепер дивується дехто при погляді на «Чорний квадрат» Малевича. Таке ж питання може викликати і, наприклад, будинок у формі кулі. «Що це і навіщо? Який у цьому сенс? Яка користь?» Та від плодів

художньої творчості не слід чекати корисності в межах пересічного здорового глузду. Навіть від архітектури, яка, порівняно з усіма іншими мистецтвами, найбільш утилітарна, технологічна і прагматична. Нерідко і в ній на перший план виходить так звана «чиста» ідея, як то було в живописі і скульптурі авангарду, що шукає свого вираження в символічній, такій же «чистій» формі. Наприклад – тій же кулі.

Мистецтво архітектури поки-що недостатньо використовується в естетичному вихованні учнів загальноосвітніх навчальних закладів нашої країни, на чому останнім часом все частіше наголошують як науковці, так і вчителі. Натомість воно має величезний виховний потенціал, зумовлений його сутнісними властивостями: єдністю художньої і утилітарної функцій; органічним поєднанням з усіма проявами людської життєдіяльності; здатністю виражати провідні ідеї епохи; особливими засобами образотворення, серед яких головними є форма, пропорція, силует, лінія, об'єм, простір, а також фактура і текстура матеріалів. Архітектура здійснює потужний вплив на людину ще з наймолодшого віку на підсвідомому рівні, який триває впродовж усього життя. Все це свідчить про необхідність посилення архітектурного компоненту в мистецькій освіті та естетичному вихованні. **Актуальність** даної статті, присвяченої одному з найоригінальніших архітекторів світу, зумовлена потребою формування мистецьких уподобань і цінностей школярів шляхом розширення кола їхніх знань про мистецтво і митців, поглиблення індивідуального розуміння і емоційно-чуттєвого «пережиття» різноманітних художніх явищ.

Досліджуючи архітектуру, можна натрапити на вражаючі несподіванки. Багато хто здивується, дізнавшись, що витoki архітектурного авангарду слід шукати не на початку ХХ століття, як звично думати, а наприкінці століття ХVІІІ, в епоху просвітництва. А саме - у творчості геніального французького зодчого Клода Ніколя Леду, маловідомого широкому загалу. **Мету статті** становить висвітлення особливостей творчості архітектора, характеристика його визначних творів, доведення до уваги педагогів непересічного значення

його творчого спадку для світової культури; знайомство з митцем стане справжнім відкриттям для більшості педагогів і учнів, поповнить тезаурус їхніх знань, розширить світоглядні межі, збагатить інтелектуально і духовно. У своєму дослідженні ми спиралися на нечисленні праці переважно зарубіжних авторів, у яких розглядаються творчий доробок Леду, його естетичні принципи, ідейне підґрунтя (М. Рагон, Д. Аркін, Д. Рабро, О. Локотко та ін.), а також праці, присвячені теоретичним аспектам мистецтва архітектури та містобудування (Ле Корбюзьє, А. Іконніков, О. Гутнов, О. Трошкіна, С. Шубович та ін.).

Клод Ніколя Леду народився 21 березня 1736 р. в Дормані (провінція Шампань). На початку становлення кар'єри перебував під впливом Андреа Палладіо – видатного венеційського зодчого XVI століття, засновника стилю класицизм. Одними з перших споруд, які принесли Леду популярність, були заміський будинок і музичний павільйон фаворитки короля Людовіка XV мадам Дюбаррі (1771 р.), а також особняк провідної танцівниці Королівської академії музики і танцю Марі-Мадлен Гімар з її особистим театром, який парижани називали «храм Терпсихори» (1772 р.). **(іл. 1)** Леду здобув офіційне визнання: в 1773 р. його удостоїли членства в Королівській академії архітектури. По тому за його проектами збудовано багато аристократичних особняків, палаців, отелів та інших споруд різноманітного призначення як у столиці, так і в різних місцях Франції. Уже в ранніх творах простежувалися основні риси стилю майстра: витончений смак, творча інтерпретація класичної ордерної системи, гармонійність пропорцій, лаконічність, переважання об'єму над площиною, тяжіння до стереоскопічності.

Особливе місце не лише в творчій біографії Клода Ніколя Леду, а й у історії театральної архітектури посідає спорудження театру в місті Безансоні на сході Франції (1771 – 1773 рр.). **(іл. 2.)** Цей проект виявився несподівано оригінальним і сміливим для свого часу: у ньому архітектор відійшов від традиційної схеми італійського ренесансного театру і звернувся до традицій античності, облаштувавши глядацьку залу за принципом амфітеатру. В цьому

він керувався інтересами глядача, прагненням забезпечити йому умови для найкращого сприймання вистави. Зодчий залишив нащадкам дивовижну гравюру з зображенням ока людини, всередині якого ми бачимо інтер'єр театру, і з якого виходять промені світла. **(іл. 3.)** У такий спосіб він символічно висловив свої погляди щодо значення театрального мистецтва і його сприймання. Око людини - «поле зору» - символізує це сприймання. На думку Леду, який послідовно дотримувався принципу функціональності, облаштування глядацької зали за зразком амфітеатру якнайкраще відповідало саме театральній функції. Він запровадив суттєву новацію, заповнивши партер рядами крісел, щоб усі глядачі, незалежно від статусу і наповненості гаманця, мали можливість комфортно споглядати сценічне дійство (до цього у французьких театрах XVII – XVIII ст. були ложі для знаті, а простий народ стояв у партері). Це також давало змогу запобігти безладу серед «стоячих» глядачів, які нерідко заважали як акторам, так і решті публіки.

Визначним творчим здобутком Клода-Ніколя Леду стало здійснення грандіозного проекту: спорудження митних застав на в'їздах до Парижа (1782 – 1789). За задумом архітектора, це були величні монументальні споруди (монументальні в сенсі художніх властивостей, а не розмірів), не схожі одна на другу, які б стали своєрідними воротами-пропілеями, гідними столиці Франції. У них масштабне пластичне мислення зодчого знайшло вираження в гармонії чітких геометричних форм і об'ємів, які не потребують надмірного декору. Наприклад, застава Ла-Війєт (1785) має форму куба з доричними портиками на кожній зі сторін. А довершеності композиції надає встановлена вгорі ротонда, оточена аркадою. **(іл.4)** Естетичні принципи, застосовані Леду в проектуванні застав, виявили значний вплив на формування ампіру – величного і завершального етапу панування стилю класицизм. На жаль, із сорока збудованих застав до наших днів збереглися лише шість. Більшість були знесені в XIX ст. під час перепланування Парижа через невігластво представників влади, нерозуміння ними художньої та історичної цінності творів великого архітектора.

Клод Ніколя Леду міг би посісти поважне місце в історії мистецтва у лаврах визнаного майстра класицизму й ампіру. Та слава модного архітектора не стала на перешкоді його нестримній фантазії і такій необхідній справжньому новатору відвазі. Він створив дещо екстраординарне для своєї епохи, що дозволяє нам сьогодні називати його авангардистом і попередником Ле Корбюзьє. Вочевидь, Леду був великим ідеалістом і мрійником, адже вперто йшов за мрією свого життя: побудувати ідеальне місто, де б знайшли втілення його погляди на ідеальний суспільний лад і відповідне ідеальне життєвлаштування громадян.

У 1773 р. король призначив Леду архітектором нового міста Шо в провінції Франш-Конте, неподалік від Безансона, де ще за давньоримських часів добували сіль. Виробництво і продаж солі були важливими для економіки Франції, і новостворене місто мало забезпечити всі виробничі процеси, адміністративну діяльність, а також повноцінне життя працівників і їхніх сімей. Місто Шо і стало тим ідеальним містом-мрією Леду, над яким він працював до кінця життя. Поданий на розгляд монархові перший план, створений під впливом ідей Просвітництва і французького утопічного соціалізму, був настільки незвичним, що архітектору довелося виявити неабияку наполегливість, аби досягти його затвердження.

Задум Леду підпорядковувався принципам доцільності і демократичності. У плані місто початково було вписане в обриси півкола, пізніше – кола. Головною була величезна кругла площа, від якої радіальними променями розходилися вулиці, вздовж яких мали бути висаджені дерева. Вулиці оперезували ряди кільцевих магістралей, все ширших у міру віддаленості від центральної площі. І що цікаво: передбачалося автономне розташування будинків з рівнозначними фасадами, що не стикуються один з одним, а утворюють раціонально організований і водночас вільний простір, наповнений світлом, повітрям, зеленими насадженнями. Це ж принцип забудови міст ХХ століття, який поширився світом «з легкої руки» Ле Корбюзьє і Міса ван дер Роє! (Нам, правда, відомо, що подібне планування поселень – не нове в історії людства.

Але Леду нічого не міг знати про круглі в плані протоміста Трипільської культури, яка була відкрита значно пізніше). (іл.5. К)

У цьому проекті не знайшлося місця для палаців багатіїв і аристократії, адже місто призначалося передусім для робітників-солеварів, ремісників, адміністрації. Важлива роль надавалася будівлям громадського призначення з красномовними назвами «Дім добродієвості», «Дім виховання», «Дім братерства». Передбачалися школи, крамниці, гуртожитки, розважальні заклади. «Громадські споруди міста Шо становлять як би архітектурну проекцію ідей суспільної моралі, в рамках і категоріях якої Леду малює «ідеальне співжиття» в дусі Руссо» [1, с.84].

Зрозуміло, що виглядати такі споруди мали по-новому: без помпезності і зайвих деталей. Їхні прості, виразні і, разом з тим, символічні обриси втілювали принципи природності і гармонії суспільного життя – ідеали, які від епохи Просвітництва і до наших днів так і не перестали бути утопічними. Форми і мінімалістичний декор кожного будинку міста зумовлені його функцією. Наприклад, стіни деяких будинків прикрашалися рельєфами у вигляді закам'янілих струменів води, що символізували видобуток солі і його важливе значення. Робочі приміщення об'єднані з житлами робітників задля більшої зручності. Вважається, що місто Шо було одним із перших зразків промислової архітектури. Працюючи над цим проектом, «Леду висунув теорію архітектурного «обличчя» споруди, яке мало символізувати соціальне призначення тих чи інших абстрактних форм» [12, с. 28].

І саме тут, у вимріяному місті Шо, ми зустрічаємо «найавангардніший» архітектурний авангард: будинок у формі кулі – «Дім охорони садів». Зодчий кардинально відмовився від сучасних йому будівельних принципів і стилістичних засобів. Будинок-куля, який стоїть на землі в прямокутному заглибленні, асоціюється з уявленнями про іншопланетні літаючі об'єкти. Жодні декоративні елементи не псують ідеальну форму: вони відсутні, окрім лаконічних пілястрів обабіч входів. Немає і вікон. Є лише схожі на люки вхідні отвори і підйоми до них, що нагадують мобільну конструкцію. (іл.6)

Другий фантастичний проект міста Шо, увічнений на гравюрі майстра, – так званий «Дім охорони джерел». Його основна форма передбачалася у вигляді величезного циліндра, поставленого на міцний монолітний цоколь. І найдивовижніша ідея – стрімкий потік води, що проноситься крізь головний циліндричний об'єм. Можна припустити, що цей дивовижний задум символізує такий зв'язок між природою і людською діяльністю, в якій ніщо не заважає одне одному, не руйнує, а лише гармонійно доповнює. (іл.7)

Клод Ніколя Леду вигадав для свого міста й інші, цілком авангардні, як на наш погляд, споруди, що завдяки їхнім пластичним властивостям межують між архітектурою і скульптурою. Так, наприклад, майстерня з виготовлення обручів у вигляді заповненого кільцями величезного диска дуже схожа на сучасну арт-інсталяцію. Архітекторів не поталанило втілити в життя свої футуристичні ідеї. Лише деякі заплановані об'єкти міста Шо були збудовані. Це комплекс будівель солеварні в Арк-е-Сенан, визнаний у 1982 р. пам'яткою Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. У наш час тут музей Клода Ніколя Леду. (іл. 8)

У творчій спадщині Леду є й інші сміливі, нестандартні проекти. Наприклад, мисливський будинок принца де Боффремона, будинок поета Жака Деліля без вікон, який освітлювався через світлопроникний купол, палац мадам Телюссон з підземним тунелем для карет. (іл. 9) На жаль, доля була немилосердною до творінь зодчого: велика кількість їх залишилася нереалізованою, і лише незначна частка з побудованих збереглася до наших днів. Багато споруд знищено сліпою хвилею Великої французької революції: Леду сприймали як представника аристократії, а його прогресивні демократичні ідеї залишалися недоступними для охоплених фанатизмом революційних мас. Влада, що прийшла на зміну монархії, недооцінювала доробок архітектора, який випереджав свій час. Йому навіть довелося відбутися термін тюремного ув'язнення за приналежність до аристократії. Після звільнення Клод Леду повернувся до мрії свого життя – ідеального міста Шо. Розширив його план від півкола до завершеного кола, і в такому вигляді в 1804 р., за два роки до смерті, опублікував проект у першому томі своєї книги «Архітектура у зв'язку з

мистецтвом, звичаями і законом». Другий том опублікований посмертно, аж у 1847 р.

Творчість Клода Ніколя Леду була глибоко ідейно вмотивованою. «Коли Леду говорив, що архітектурі підвладне все: політика, звичаї, законодавство, релігія, - то мав на увазі перевлаштування світу з допомогою естетики і моралі. У цьому його ідеї перекликалися з благородними мріями просвітителів про вдосконалення природи людини силою думки і переконання. Клод Ніколя Леду – попередник сучасної архітектури. Він ідеалізував коло і квадрат, вбачав у них основу кращих творів архітектури» [8, С. 17].

Французький мистецтвознавець минулого століття Мішель Рагон у книзі «Міста майбутнього» порівнює архітектурні фантазії Леонардо да Вінчі і Леду, в основі яких були цілком раціональні інженерні задуми [10]. Леонардо да Вінчі свого часу також зобразив ідеальне місто, і його теж вважали утопістом. Проте, геній епохи Відродження ніколи не сумнівався у власній правоті, як не сумнівався в ній і Леду. Їхні фантазії передбачали архітектурну і містобудівну реальність ХХ століття, сформовану такими видатними зодчими як, наприклад, Френк Ллойд Райт і Ле Корбюзьє. «Дім охорони джерел» - плід фантастичного задуму Леду, так і залишився нереалізованим проектом. А двома століттями пізніше Райт побудував у США знаменитий будинок над водоспадом. Отже, Леду був не просто мрійником, а провидцем: його фантастична ідея матеріалізувалася через півтора століття на іншому континенті.

Мішель Рагон, як і його попередник Еміль Кауфман на початку 30-х рр. ХХ ст., називає Леду передвісником Ле Корбюзьє. Він майже на два століття раніше від Корбюзьє відкрив принцип модулора – систему співмірних людині гармонійних пропорцій для застосування в архітектурі. Розробляючи свої проекти, Леду користувався модульною сіткою, в яку була вписана фігура людини зі схрещеними руками. Обом великим архітекторам сучасники висували схожі звинувачення: у відсутності почуття міри, у нереальності проектів, у гігантоманії, манії величі і тому подібне. Та час усе поставив на свої

місця і довів, що найбільш нестримні, навіть безглузді, на перший погляд, фантазії, стають реальністю.

Так, наприклад, у ХХ столітті стали з'являтися будинки в формі кулі. Перший був зведений у Дрездені в 1928 р. архітектором Петером Біркенхольцем (через десять років демонтований). Символічно, що в 1985 р., рівно через двісті років після будівництва Клодом Леду застави Ла-Війєт, у тому ж окрузі Парижа, в найбільшому парку міста, що теж має назву Ла-Війєт, збудовано кінотеатр у вигляді величезної дзеркальної кулі (архітектори Андріан Фейнсільбе і Жерер Шемеу). Починаючи з останньої третини минулого століття, найбільш авангардна архітектурна ідея Леду – будинок-куля – «прокотилася» світом і матеріалізувалася в різних місцях нашої планети.

Як і художники-авангардисти ХХ ст., Леду вбачав у простих формах, які «промовляють» до глядача мовою символів, особливі можливості естетичного впливу. Слова майстра: «Я виконав би менше половини мого обов'язку, якби архітектура, яка править усіма мистецтвами, не правила б також усіма чеснотами» [1, с.88], - свідчать про глибоке усвідомлення ним виховного потенціалу архітектури, яка, на його думку, мала бути носієм високих етичних цінностей.

Викладений у статті матеріал пропонується для використання на уроках мистецтва в 10-11 класах закладів загальної середньої освіти в якості доповнення змісту тематичного розділу «Мистецька подорож країнами Європи» підручника «Мистецтво» (10–11 класи) авторів О. Комаровської, Н. Миропольської, С. Ничкало, І. Руденко [5].

Знайомство з творчістю непересічного архітектора може надихнути учнів на виконання цікавих дослідницьких і творчих завдань, наприклад, таких:

1. Підготувати презентацію творів у трьох варіантах: а) проекти, які були втілені у життя; б) споруди, що збереглися до наших днів; в) нереалізовані проекти. Підсумувати обговоренням, обміном враженнями.
2. Круглий стіл (обговорення) на тему «Архітектурний твір Леду, який мене найбільше вразив». Кожний учасник/учасниця обирає одну споруду або

проект, який найбільше йому/їй припав до вподоби (неважливо, був він реалізований, чи ні). Готує його презентацію. Пояснює, чим саме цей твір його/її вразив, висловлює свої думки і почуття, розкриває власне ставлення до творчості архітектора.

3. Леду був талановитим художником-графіком. Свої архітектурні ідеї він втілював у гравюрах, які можна вважати самодостатніми творами мистецтва. На основі ознайомлення з образотворчим доробком архітектора підготувати розповіді-презентації (або літературні твори) на теми: «Світ фантазій Клода Леду в гравюрах», «Архітектура і природа в творчості Клода Леду».
4. Творчі завдання для тих, хто любить малювати: а) спробувати «дофантазувати» сюжети гравюр Леду, як би «увійти» всередину їхнього образного світу, доповнити їх своїми ідеями, деталями, елементами; б) створити власні малюнки на теми архітектурних фантазій, гармонійного доповнення природного середовища архітектурою в дусі творчості Клода Ніколя Леду.
5. Дискусія на тему: «Моє ідеальне місто: яке воно?». Учні розмірковують над проблемами сучасних міст (планування, забудова, естетичні якості архітектури, екологія, умови для комфортного проживання людей тощо), висловлюють власні ідеї. Можливо, хтось зможе презентувати навіть свій проект «ідеального міста».

Перелік тем для роздумів, обговорень, дискусій у контексті життя і творчості Клода Ніколя Леду можна продовжувати. Це історична місія праці архітектора; значення архітектури в житті суспільства, її залежність від політичних, економічних умов; нелегка доля творчої людини, відданої своїм ідеям; стилістичні особливості класицизму і ампіру, їх застосування в сучасній архітектурі; символіка геометричних форм: кола, квадрата, трикутника, сфери, куба і т. д. в історичній ретроспекції; архітектура майбутнього (а отже – і життя людей в майбутньому).

Тож немає сумнівів у тому, що особистість великого французького зодчого-«авангардиста» доби просвітництва і його твори мають бути знайомими не лише в

обмеженому фаховому середовищі, а й серед учителів, студентів, школярів, - якнайширшого кола небайдужих до культури і мистецтва наших співгромадян. Адже це приклад справжньої геніальності, що, поміж іншим, характеризується здатністю виходити далеко за межі стереотипів свого часу і передбачати майбутнє.

Список джерел:

1. Аркин Д. Е. Образы архитектуры и образы скульптуры. / Предисловие М. В. Алпатова. Москва : Искусство, 1990. - 399 с.
 2. Булах І. В. Символ і символізація у теоретичних дослідженнях епохи просвіти (ХУІІІ – поч. ХІХ ст.). // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн. Збірник. Київ : КНУБА, 2010. Вип. 25. - 448 с.
 3. Гутнов А. Э., Глазычев В. Л. Мир архитектуры : Лицо города. Москва : Молодая гвардия, 1990. - 352 с.
 4. Иконников А. В. Художественный язык архитектуры. Москва : Искусство, 1985.- 175 с.
 5. Комаровська О. А., Миропольська Н. Є., Ничкало С. А., Руденко І. В. Мистецтво (рівень стандарту, профільний рівень) : підруч. для 10 (11) кл. закл. загал. серед. Освіти. — Харків : Ранок, 2018. – 192 с.
 6. Ле Корбюзье. О назначении архитектуры, ее пластических средствах. //Мастера архитектуры об архитектуре. Москва : Искусство, 1972. - 592 с.
 7. Леду К.-Н. Архитектура, рассмотренная в отношении к искусству, нравам и законодательству (под ред. А.А. Барабанова). Том 1. Екатеринбург: Архитектон, 2003. - 592 с.
 8. Локотко А. И. Архитектура: авангард, абсурд, фантастика. Минск : Беларус. Навука, 2012. - 206 с.
 9. Рабро Д. Клод-Николя Леду (1736-1806). Архитектура и летопись времени (под ред. А.А. Барабанова). Том 2. Екатеринбург: Архитектон, 2006. - 816 с.
 10. Рагон М. Города будущего / Перевод с французского В. Г. Калиша и Ж. С. Розенбаума. Москва : Издательство «Мир», 1969. - 296 с.
 11. Трошкіна О.А. Семантика архітектури : Навч. посібник. Київ: НАУ, 2012. - 96 с.
 12. Фремптон К. Современная архитектура: Критический взгляд на историю развития / Пер. с англ. Е. А. Дубченко. Москва : Стройиздат, 1990. - 535 с.
 13. Шубович С.А. Мифопоэтический феномен архитектурной среды. Харків: ХНАГХ, 2012. - 177 с.
-